

Korte bijdragen

DE LIUDGERIDEN: *HOMINES FRANCI* OF NIET?

Kort na het uitkomen van *Virtus* 12 (2005) schreef Prof. Dr. Johanna Maria van Winter mij in verband met een aanvulling en een correctie op mijn artikel 'De Liudgeriden (ca. 711-877): de oudste bekende adellijke familie van Nederland'. Hieruit ontwikkelde zich een inspirerende correspondentie over de vraag of ik de Liudgeriden terecht met de *homines franci* uit de *Ewa ad Amorem* en de giftboeken van Lorsch in verband breng. In overleg met (en met dank aan) Van Winter doe ik hier kort verslag van deze discussie en van onze conclusies. *We agree to disagree*. Van Winter heeft daarom haar eigen conclusie aan dit verslag toegevoegd.

Aanvulling

In mijn weergave van het debat over de *homines franci* ontbreken twee recente bijdragen van Van Winter: haar inleiding bij het adelsnummer van *Holland* en haar artikel over aristocratisering in de bundel *De bloem der natie*.¹ In *Holland* plaatst Van Winter een kanttekening bij de identificatie van graven van heidense (!) *homines franci* volgens Dijkstra en De Koning. Ik onderschrijf deze kritiek. We mogen redetwisten over de vraag of *homines franci* vazallen, *fideles* of 'koningsvrijen' waren, maar vast staat dat het een gekerstende elite was. In 'Aristocratisering in middeleeuws Nederland' geeft Van Winter een eigen lezing van de gegevens uit Lorsch over *homines*

franci: geen vazallen maar kolonisten en vermoedelijk (etnisch-Frankische) 'koningsvrijen'. Ik onderschrijf de eerste conclusie, maar vind de termen 'Frankisch' en 'koningsvrijen' problematisch.

Correctie

In 'De Liudgeriden' stel ik ten onrechte dat de term *homines franci* slechts tot 814 in contemporaine bron zou voorkomen. Tussen 819 en 840 deden '*franci homines*' echter nog kleine, eenmalige schenkingen aan de Gentse St.-Pietersabdij.² De term was *mutatis mutandis* dus nog gangbaar in de tijd dat Altfrid zijn *cartularium* schreef.

Discussie

De uitgangstelling van Van Winter is dat een middeleeuwse edelman 'zijn positie niet [dankte] aan protectie door de overheid maar aan zijn eigen voorgeslacht'.³ Daaruit volgt dat de fidelisering van adellijke families zoals de Liudgeriden veelal moeizaam verliep. Van Winter en ik nemen aan dat deze fidelisering zijn weerslag vindt in de *Vita* die Altfrid omstreeks 840 schreef en dat die toen ook al een voldongen feit was.

Mijn stelling dat de Liudgeriden omstreeks 800 als *homines franci* mogen gelden, stoelt op een combinatie van gegevens uit de *Vita* en het *cartularium*: het voorkomen van fideliteits-*topoi* zoals *beneficia* en vaderlijke erfdelen in de *Vita* en van de gecombineerde termen *nobilis*, *ingenuus* en *francus* in het *cartularium*. Ik heb een en ander opgevoerd als bijkomend bewijs voor de redenering van Algra dat *homines franci* ook edelen waren.⁴

Algra's redenering is echter problematischer dan ik aanvankelijk meende. Zijn identificatie van de *homines franci* met 'graven en zendgraven' berust op een slordige lezing van artikel 7 en 8 van de *Ewa ad Amorem*, die het weergeld voor de doodslag van deze rijksambtenaren in functie stelt op het drievoudige van het voor hun geboortestand gebruikelijke.⁵ Een graaf of zendgraaf kon blijkbaar uit verschillende standen geboortig zijn. Dit levert achteraf een argument op tegen de theorie van Niermeyer, die de *homines franci* juist onder deze topelite zocht. Deze door Algra gesteunde opvatting is door Van Winter onder meer in haar dissertatie weerlegd.⁶

In mijn *Virtus*-artikel heb ik één ander argument van Algra met name genoemd: de weergeldverhouding (3:1) tussen *homines franci* en *ingenui* in de *Ewa* enerzijds, en die tussen *adalingi* en *liberi* in de *Lex Thuringorum* anderzijds. Van Winter doet een en ander in onze correspondentie af als 'ongefundeerde analogie' met het argument dat de *adalingi* vanouds op het hogere weergeld aanspraak konden maken, terwijl het weergeld voor de *homines franci* kennelijk pas onder Karel de Grote is verhoogd tot het voor edelen elders gebruikelijke peil. Ik zie deze verhoging als een voorrecht dat enerzijds kan zijn verleend bij de fidelisering van inheemse edelen (voor wie naar Fries recht tot dan toe een lager weergeld gold), maar anderzijds niet kan worden geconstrueerd als bewijs dat de *adalingi* in Thüringen 'dus' ook gefideliseerd waren. Ik volg Van Winter op dit punt. Interessant is de door Van Winter opgeworpen vraag wat we ons nu bij 'fidelisering' moeten voorstellen. Zouden *homines franci* een eed van trouw hebben gezworen, zoals Immink meende? Van Winter schrijft: 'Ik heb die stelling nooit

aangehangen [...] want het lijkt mij een onuitvoerbaar eis te zijn geweest. In zo'n groot en matig georganiseerd rijk een eed aan de koning zelf te moeten afleggen om je vrijheid niet kwijt te raken, dat lukt toch helemaal niet? En ook de rijksgraven, de echte edelen, waren [...] te onafhankelijk [...]. Van graven en andere rijksambtenaren kon zoiets misschien gevraagd worden, maar van anderen in de praktijk niet. [...] Zo zie ik de *homines franci* uit de *Ewa ad Amorem* dan ook niet als gefideliseerde edelen: ten eerste niet edel en ten tweede niet door een eed van trouw aan de koning persoonlijk gebonden. Wel stonden ze in een afhankelijkheidsrelatie tot hem [...]. Ze vormden een vermoedelijk gehaat bezettingsgarnizoen van weerbare boeren, bedoeld om een opstandige bevolking van Friezen en Saksen in bedwang te houden.'

Van Winter contrasteert het bovenstaande met wat zij een 'emotioneel geladen fideliteitsconcept' noemt: 'een opvatting waarbij gevoelens van trouw de hoofdrol spelen, tot uitdrukking gebracht in een eed aan de koning met inzet van persoonlijke afhankelijkheid.' Is dat immers niet wat ik in mijn artikel beschrijf als de 'mentaliteit' van de Liudgeriden? Nee, maar ik heb in mijn artikel wel verzuimd een werkbare definitie van 'mentaliteit' te geven. De AGN spreekt van 'de psychisch-culturele binnenkant van het historisch proces'.⁷ Mijn opvatting ligt dichterbij de volgende definitie op de Engelstalige *Wikipedia*: 'a set of assumptions, methods or notations held by one or more people or groups of people which is so established that it creates a powerful incentive within these people or groups to continue to adopt or accept prior behaviours, choices, or tools.' Deze definitie sluit nauw aan bij de opvatting van het begrip *habitus* bij Bourdieu. Mijn

context is anders gezegd de historische antropologie, niet de historische roman: niet Hella Haasse, maar bijvoorbeeld Künzel of Kuiper.

In die context heb ik af en toe iets van de (adels)mentaliteit van de Liudgeriden opgevangen: Liudgers ideeën over ‘ware adel’, waarin die van zijn leermeester Alcuin aantoonbaar doorklinken, en het beeld dat Altfrid een halve eeuw later van Liudger en zijn familie construeert en waarvan de *fidelitas* alom afstraalt. *Fidelitas* betekent omstreeks 800 immers zowel trouw aan het christendom als aan de keizer. Altfrid roept het eerste aspect op in zijn verhalen over Liudgers grootmoeder en construeert het tweede aan de hand van *topoi* zoals verwijzingen naar *beneficia* en vaderlijk erfgoed (deze laatste was ‘ontrouwe’ Friezen destijds ontzegd). Maar hoe fideel de familie zich ten opzichte van het koningshuis *voelde*, weten we niet. Nemen we aan dat Liudgers vader zich omstreeks 740 met Pippijn heeft verzoend, dan zullen daarbij zeker woorden van trouw zijn gesproken – en mogelijk (rituele) tranen gevloeid.⁸ Theater of ‘emotioneel geladen fideliteit’? Ik zou het niet durven zeggen. Daarmee is naar mijn mening ook de vraag naar de *homo francus*-mentaliteit en/of -identiteit van de Liudgeriden minder ‘emotioneel geladen’ dan Van Winter stelt (en ik misschien in mijn artikel heb gesuggereerd). Brengen we deze vraag terug tot zuiver rechtshistorische proporties (Van Winter en ik vinden dat hij daar in de eerste plaats thuishoort), dan blijkt de redenering van Algra te haperen. Ik houd in feite twee bewijspplaatsen over: de predikaten van Theganbald Hrodaldszoon in 799 (*ingenuus et nobilis homo* respectievelijk *nobilis francus*) en mogelijke sporen van *homo francus*-erfrecht in Werdense bronnen.⁹ Van Winter

schrijft: ‘Dat woorden als *francus*, *ingenuus* en *nobilis* in Liudgers milieu door elkaar werden gebruikt [...], lijkt mij in zoverre aanvechtbaar, dat in de *Ewa ad Amorem* duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de standen der *homines franci* en der *ingenui*. Zij waren daar niet gelijk, maar behoorden dan ook niet tot Liudgers milieu, zou ik denken. De Liudgeriden hoorden [...] niet in die groepen thuis als magen of vrienden; het waren gewoon andere categorieën. Verder was een *homo francus* iets anders dan een *Francus tout court*. Toen Blok betoogde dat [...] juist het woordje *homo* [...] maakte dat het bij de *homines franci* niet alleen om etnische Franken behoefde te gaan, legde hij de nadruk op hun afhankelijkheid van de Frankische koning, een afhankelijkheid van een andere orde dan de *fidelitas* van de vazallen. Een *Francus* [...] was wel een geboren Frank, net zoals de *pauperes Franci* waarnaar Algra verwijst. [Dat wordt] gewoonlijk vergeten.’

Algra was zelf vergeten, zoals Van Winter mij eerder schreef, ‘dat het weergeld voor doodslag in de *Ewa* ten gunste van de *homines franci* is verhoogd in de tijd van Karel de Grote, zodat toen pas dat grote verschil met de vrijen ontstond.’ Ik leid hieruit af dat wanneer voor Theganbald nog in 799 de predikaten *ingenuus et nobilis homo* en *nobilis francus* door elkaar werden gebruikt (en wel door Liudger zelf als oorkonder), terwijl de *Ewa* de *homines franci* al van de *ingenui* onderscheidt, de verhoging van het weergeld door Karel de Grote na 799 plaatsvond en dat de *Ewa*, althans de bepaling over het verhoogde weergeld, na 799 op schrift is gesteld. Dit is overeenkomstig de gangbare datering van de *Ewa*: 802/803.¹⁰ Overigens heet Theganbald nergens in het *cartularium* een ‘*Francus*’ (zonder meer).

Evenmin maakt hij zichzelf in zijn eerste oorkonde (796) als zodanig bekend.

Conclusies

Dat de *ingenuus et nobilis homo* ofwel *nobilis francus* Theganbald tot het netwerk van *ingenui* ofwel *nobiles* behoorde waaruit volgens Van Winter naderhand de regionale adel in het rivierengebied en elders in de Lage Landen is ontstaan¹¹ en waaruit volgens mij, zoals ik hierboven heb beredeneerd, ook de negende-eeuwse *homines franci* voortkwamen, lijdt mijns inziens weinig twijfel. Dat de Friese *nobilis* Liudger met zijn familie hiertoe kan en mag worden gerekend, is niet met even harde bewijzen te staven, maar houdt naar mijn mening stand als een vooralsnog overtuigende nulhypothese. Van Winter verwoordt haar tegenconclusie als volgt: ‘Dat de *ingenuus et nobilis homo* Theganbald tot het netwerk van de regionale adel in het Oostnederlandse (of Nederduitse) rivierengebied behoorde, betwist ik niet, en ook niet dat de Friese Liudgeriden hiertoe eveneens gerekend mogen worden. Wel bestrijd ik dat uit dit netwerk de negende-eeuwse *homines franci* voortkwamen. In de *Ewa ad Amorem*, de rechtstekst van omstreeks 802/803 waarin onderscheid wordt gemaakt tussen de standen der *homines franci*, *ingenui*, *lidi* en *servi*, is aan de *ingenui* een lager weergeld toegekend dan aan de *homines franci*, zowel in eerste als in tweede instantie. Toch ontwikkelden deze *ingenui* of personen met dezelfde standsaanduiding zich na de negende eeuw tot regionale edelen, zoals in mijn proefschrift uiteengezet. De regionale adel ontstond echter niet pas in de negende eeuw. Ook voordien waren er al regionale edelen, *ingenui et nobiles*, en Theganbald behoorde tot hen. Een chronologisch onderscheid tussen teksten uit

799 en 802/803 lijkt mij hierbij niet ter zake. Het gaat in beide teksten om verschillende categorieën of misschien beter rechtskringen. Ook na 803 konden *ingenui* met *nobiles* gelijkgesteld worden, afhankelijk van de context. Juist daarom mogen de categorieën uit de *Ewa ad Amorem*, met de *homines franci* voorop, niet zonder meer worden toegepast op adellijke geslachten in oorkonden en levensbeschrijvingen. Tot zover mijn conclusies, met dank aan Dr. Kees Kuiken voor de gelegenheid die hij me bood om ze in *Virtus* te publiceren.’

Kees Kuiken

Johanna Maria van Winter

- ¹ J.M. van Winter, ‘Adel in Holland’, *Holland*, XXXIV (2002) 127-129; idem, ‘Aristocratisering in middeleeuws Nederland’ in: J. Aalbers en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel-Amsterdam, 1987) 16-31.
- ² K. Kuiken, ‘De Liudgeriden (ca. 711-877). De oudste bekende adellijke familie van Nederland’, *Virtus*, XII (2005) 11; M. Gysseling en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica* (Brussel, 1950) 129.
- ³ Van Winter, ‘Aristocratisering’ 23; hierover uitvoerig Van Winter, ‘Adel en aristocratie in de Middeleeuwen’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCIII (1980) 357-376.
- ⁴ Kuiken, ‘De Liudgeriden’ 11-13, 28.
- ⁵ Hoewel ‘*sua nativitate*’ in beide gevallen grammaticaal gezien op de dader zou moeten slaan, nemen Prof. Van Winter en ik om uiteenlopende redenen aan dat de *Ewa* hier de geboortestand van het slachtoffer bedoelt, dus van de gedode graaf of zendgraaf.
- ⁶ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen, 1962), met name hoofdstuk I.
- ⁷ L.F. Genicot, e.a., ‘Cultuur en mentaliteit’, in: D.P. Blok, e.a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln., Haarlem 1977-1983), I, 386. Voor definities van ‘cultuur’ en ‘mentaliteit’, zie R. Künzel, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen* (Nijmegen, 1997) 12-15.
- ⁸ Zie het proefschrift van M. Hageman, *De kleren van de keizer. Rituelen en media in de tijd van Karel de Grote* (Amsterdam, 2006) en verder de bundel van D. Cannadine en S. Price, ed., *Rituals of royalty: power and ceremonial in traditional societies* (Cambridge, 1987).
- ⁹ Als noot 4.
- ¹⁰ De vermelding van een *missus dominicus* in artikel 8 wijst op codificatie in verband met de Rijksdag te Aken in 802-803.
- ¹¹ Als noot 6.